

НАРОДОПСИХОЛОГИЯ И ПАТРИОТИЗЪМ

АЛЕКСАНДЪР СПИРИДОНОВ

Има нещо странно в традициите на нашия народ — по-скоро в тяхната съдба. Занемарявани или издигани на въоръжение; тълкувани във вакуума на безвремето и аполитичността или пък използвани като острие в политическите борби, те винаги напомнят за себе си, когато социалните вихри улегнат и простите хора от народа закопнеят за устойчивите им ценностни линии — ясни и вдъхновяващи личността към морални подвизи, трайни и внушаващи на поколенията вечността на патриотичните чувства... Тях всеки ги дърпа към себе си — така, както се дърпа чергата, за да топли човека в студените зимни дни на бездуховността. Без тях всеки се чувства самотен, една играчка в космополитичните вихрушки — особено опасни, особено силни в нашата епоха на индустриалните общества, на стандартизацията и отчуждението на човека от първичните начала на природата си. В това число — и на отчуждението от Природата...

През трите десетилетия на сражение на прогресивните сили с монархофашистката диктатура (20-те, 30-те и 40-те години — кулминацията, съпротивата, чиито звезди ще греят вечно и ще придават нови измерения, нови нюанси на нашия национален характер) въпросите на националната самобитност, на трайността на традициите, на вечността на българщината са обект на домогване предимно от реакционните сили. Тия десетилетия са обект на изображение в „Обикновени хора“ на Георги Караславов — роман-епопея, чиято пластика може да бъде оценявана по различен начин, но, струва ми се, че всички са единодушни в едно: в силната, подчертана, пронизана от дискуссионен дух интелектуалност, която личи в цялото изложение и разкрива пред нас полемиката на трите десетилетия по основния въпрос; накъде да кривне националната съдба на България, кои са истинските, автентичните, действащите патриоти, как милеят за родината и простите хора от народа, как искат да ги направят щастливи — а страната да избавят веднъж завинаги от национални катаклизми, т. е. от катастрофи...

Тогава, когато реакционерите бутафорно се кълнат в името на традициите и националната самобитност и внушават на лековерните, че... всички сме българи, че всички сме равни пред обстоятелствата, че класовата борба е измислена от жадни за власт честолюбци, че барикадата е плод на болни въображения, че социалното неравенство, мизерията, имотната психология и т. н. нямат нищо общо с „изконността“ на националния ни характер и със закономерностите на народопсихологията (т. е., когато водят политическа борба, използвайки за реакционните си цели „изконни“ ценности, за които твърдят, че нямат нищо общо нито с политиката, нито с класовата борба), именно тогава се получава нещо странно и парадоксално. Но само на пръв поглед. Само на пръв поглед...

Чорбаджийската спекулация с народопсихологията, представянето на българското село в патриархално-идилична светлина като вечна, неизменна, неподвластна на ерозията на времето (т. е. на социално-класовите сблъсъци и противоречия) величина — всичко това категорично застава на другата страна на барикадата. На от-

самната, на нашата, на тази, на която съвременните социалистически поколения са вдъхновените и творчески наследници, стоят революционизираният народни маси, ръководени от партията; стои нежеланието да се живее по старому, в гибелните прегръдки на частнособственическата психика и морал; стои ясното съзнание, че има селяни и „селяни“, българи и „българи“. . . И още нещо: волейки борба с религията, със солдафонството и патриотарството, които се представят едва ли не за собственици на българщината и на моралните традиции, прогресивните сили разкриват своя зрителен ъгъл към тия проблеми. Те не предават с лека ръка духовни територии, както се струва на някои, които преувеличават ролята на сектантските възгледи и действия, а много повече изземват територии, налагат своята гледна точка, с право отричат на властимащите заниманието с националните проблеми, тъй като те са доказали пред историята некадърността си да ги решават. . .

Нека категоризираме нещата. Като се започне от проклетото наследство на Берлинския договор и неговия живец — македонския въпрос, мине се през елементите на националната самобитност, националния характер и народопсихологията и се стигне до други, по-чисти въпроси, които могат да се отнесат към по-горните — по всички тях се води една неспирна дискусия, която минава от десетилетие към десетилетие, за да достигне до нас. . . Тъй като нямам за цел да правя екскурзия из периодиката или пък да изчерпвам другите публикации по този въпрос — това не е нито историческо, нито пък най-малкото литературно-историческо съчинение, — аз ще се спра върху него по един есеистичен маниер, който се наложи в нашата литература през последните десетилетия със своята гъвкавост и проблемност, с изследването на динамиката на идеите, с профилните зарисовки на видни личности, при което се търси пресичането на отделната човешка съдба с народната. Неслучайно есеистиката, опряна върху документалното начало и придаваща красота до бляскавост на публицистичното слово, така силно мами творците — и писатели, и историци, и критици, и журналисти. Те не търсят само излизане от инерцията на познатия и улегнал маниер на безкрило оставане до натурата, до фактите — нито пък се стремят само да се преборят с шаблоните, помпозността, декларативността и прочее недостатъци. Въпреки че и това го има в подтекста на движението към есеизъм — движение, органично за литературния процес, свободна територия на таланта; предразположен към търсене на оригинални форми на осъществяване — а не само на израз, което е по-частен случай от движението към есеизъм. Другото е много по-важно, което мами към себе си тази красива по форма и със силни интелектуални проекции книжнина. Става дума за анализа на националната съдба — с криволиците ѝ, с отражението върху нея на европейското и световното развитие, с пулсациите на класово-социалните борби и противоречия, които я тласкат към непознати брегове. Непознати — за хората, които или не могат да се ориентират, или пък сеят консервативни настроения и анонимни страхове, когато стане дума за едно ново утре; а към бреговете на новите социални идеали — за хората, които се вглеждат в утрешния ден с телескопите на прогресивното мировъзрение.

Крайно необходимо е да напомним една аксиома, която обаче често се забравя от някои ограничени хора, чужди на историзма в мисленето и схващащи преоценката на миналото просто като реабилитация на събития и възгледи, на книги или цялостно творческо дело. Нещо, което е и лесно, и дава възможности за кокетирание с грижата за националните културни традиции — а също и за анатемосване на евентуалните опоненти с познати квалификации, които имат обективна почва в някогашното сектантско отношение към националното своеобразие на културата.

Аксиомата, описателно казано, е тая, че когато разсъждаваме над нашите традиции, над динамиката в нашата народопсихология, над обогатяването на представите за националния характер — и на самия национален характер, — ние трябва да държим сметка към кой период от нашата история адресираме своите разсъждения, върху кой период градим своите обобщения, коя социална реалност лежи във втория план на мисълта ни за националното своеобразие. Във втория план — но не на второто място.

Напротив. Както не трябва да забравяме, че миналото, досоциалистическият период, е било минало на социални контрасти, на остра класова борба, която достига своята кулминация именно в оня период — периода на Съпротивата срещу фашизма, — когато е най-разюздана спекулацията с патриотическите чувства на изстрадалия ни заради тях народ. И никак не е случайно, че именно тогава, когато барикадата е с най-очертани, наистина кървави линии, когато класовата борба всеки ден взема своите жертви, а България е изпаднала в унизителното положение на политически сателит и суровинен придатък на хитлеристка Германия, именно тогава националистическата екзалтация и фанатизъм вземат чудовищни размери. Размахват се на всички страни т. нар. „национални идеали“, крещи се на всички страни за... събдиалото се обединение (как е било възможно този териториален фарс да подвежда тъмните души и на бедни хорица, и досега си остава една многозначителна тайна, която ни говори, че от тъмната, от примитивната, от недоразвитата нравствено и некласовосъзната душа може винаги да се очаква в съдбоносни исторически мигове да се постави в услуга на реакцията — да не говорим за вечните лумпени!). Истинските борци за светло бъдеще се анатемосват като... чужди оръдия, като... московски агенти, като... родоотстъпници... И пр. нелепости...

Прозрачна демагогия — но прозрачна, когато я гледаме с днешни очи...

Ето как „асоциативният“ поток ни накара да си спомним мрачни страници от историята на нашия народ, когато на истинските, реалните, действащите с нова социална програма патриоти е било най-тежко — но именно тогава те са поели кормилото на националната съдба в свои ръце, за да я насочат към социалистическата революция...

По един начин трябва да разглеждаме националното своеобразие през досоциалистическия период, а по коренно противоположен начин — през социалистическия. Без тази отправна точка в отношението към народопсихологическите динамични процеси ще липсва представата за първоизвора на динамиката, в отношението към националния характер ще липсват опорните точки на плеяда борци за нов живот, оцветили завинаги и самия ни характер с деветосептемврийската светлина; в отношението към традицията ще липсва познанието за мрачните чорбаджийски спекулации с нея, за опита да се превърне тя в окова на новото, в спирачка на развитието, дори и в средновековна крепост, от която да се стреля по новаторските социални идеали; ще липсва и исторически наложилният се интернационализъм, който нашият народ също изстрада и чието отстояване му струваше не по-малко жертви, отколкото отстояването на патриотизма. Историята ни учи, че който е подценявал патриотизма за сметка на... „интернационализма“, е имал изопачена представа за самия интернационализъм и го е компрометирал с примитивното си тълкуване, ставал е волен или неволен проводник на националния нихилизъм; и в същото време всеки, който е подценявал интернационализма за сметка на „патриотизма“, е имал изопачена представа за патриотизма, поддавал се е на национален сгоизъм или на националистическа екзалтация и фанатизъм, ставал е проводник на противопоставянето на народите — едно тежко наследство на човечеството от буржоазния период на съществуването му. Има много факти от съвременния ден на човечеството — а не само от историята, — които ни убеждават в универсалността на горепосочените истини. Всяко разкъсване на диалектичното единство между патриотизма и интернационализма става разкъсване и на прогресивните народностни традиции...

Отреагирвайки на отшумялата спекулация с „националните идеали“, много „мислители“ през култовския период така тълкуват и двете понятия — „патриотизма“ и „интернационализма“, — че ги изпразват от реалното им съдържание. От друга страна, отреагирвайки на традиционализма на реакцията през епохата на кооперирането, много зелени глави тогава бият нихилистично по традицията, подвеждат под еднакъв знаменател стопанския гений на българина, на обикновения човек от народа и го бъркат с кулашкото фетишизиране на имота, имотното чувство и имотната, частнобственническа психология. Дълго време битуваше схващането, че тези недомислици се дължат само на теоретични слабости, и още по-наивно: че основният винов-

ник за тях са били слабостите на характера на един човек, подвизавал се в периода на култа към личността. . .

Или, казано с други думи, сектантските възгледи върху тези така сложни, така объркани, така болезнени в някои периоди въпроси на националното своеобразие са се разглеждали откъснати от действителността, което е наистина един парадокс. Защото и самото сектантство е имало своите корени — или най-малкото своята опора в живота, в противоречивата, бурно движещата се към социалистическата ера действителност. . .

Ние понякога много тежко съдим тия „сектанти“ — като имаме предвид пакостните последици за традициите от нихилистичната им „социална“, както те дълбоко вярват, секира, но някак си става така, че изпускаме трудностите, жестокостите, неимоверната класова конфликтност на процесите, в които те участвуват като главна движеща сила на прогресивното. Те не се нуждаят от снизходително опрощение на грешки и грехове, а от дълбоко разбиране и проникновено тълкуване на драмата им, която засега остава скрита за камерите на историята. Противоречивостта на епохата на кооперирането — най-типична за това сектантско занемаряване или, което е най-лошо, отричане на народните нравствени традиции — не може да не се е отразявала и върху тях, да не е разпъвала на кръст душите им, да не е стягала сърцата им в обръча на селската неприязън, да не ги е обричала на самотност и на тежки съмнения. . . Не в силата на идеала — а по-скоро в методите, в средствата, които са водели към сияйната цел, изстрадана като идея от предното, антифашисткото десетилетие.

Масштабността на изображение на тази славна и трагична за много селски светове епоха пострадава именно защото в центъра застават спътниците или жертвите на историческия процес, а тези, които го теглят напред с нечовешко напрежение на волята, за да бъдат хулени тогава и славени днес, те остават или на заден план, или биват отрицателен обект на изображение, или се подлагат на сатирическа деформация заради сектантските си увлечения, заради слепия си понякога фанатизъм, заради недалновидното си отношение към ония ценности, които са били обект на домогвания от страна на реакцията през предходното десетилетие — десетилетието на шумно разгръщане на националистическа кампания, на кулминацията на патриотарството и социалната демагогия, скрита по неписано правило зад него. Десетилетието, когато реакцията с чорбаджийско високомерие и юрталановска намусеност се обявява за стопанин на народните традиции, на всички ония вековни ценности, натрупани в съкровищницата на българщината.

Тук, както и на други места, употребявам понятието българщина не като идентично на патриотизъм или на родолюбие (все същото почти!), както е прието от хора, които, омаяни от публицистичния блясък на тая дума, я свеждат до горните. А като по-общо, категориално понятие, което съдържа в себе си и патриотизма, и страданията, понесени от народа ни в порива му да изправи нещата, подложени на тежка деформация от берлинската „операция“ с националната ни съдба; и героиката, натрупана от националноосвободителните и социално-класовите битки (ботевското начало ни задължава да не ги делим едни от други); и ценностите на народните нравствени традиции, до голяма степен оцветени със селски краски, в това число и патриархални, за които ще стане дума по-долу. . .

Ако продължа мисълта си, опитвайки се да обясня и на себе си огромното съдържание на това само нашенско понятие „българщина“, може би ще трябва да говоря и за здравия, практичен усет на народа ни, за неговото безбожие, еретизъм и природна схватливост, когато трябва да решава проклетите въпроси на битието; тия въпроси на съществуването, които във всички времена индивидът решава, опрян на традицията на народа или рода си, когато се сблъсква с времето, когато се сблъсква със Самотността пред лицето на Смъртта, когато решава Смисъла на живота си в духа на разбиранията преди него — но и само за себе си и сам пред себе си. . . Българинът е имал за идеал пред живота си да бъде щастлив съобразно с новаторските

си идеали, продиктувани от духа на времето, но и така, както са били майка му и баща му, дядо му и баба му, родът му, селото му, народът му. Един народен ценностен коректив е стоял пред него като стабилен ориентир, когато се е заравял в тия сложни екзистенциални въпроси, но никога не е изчезвал сред тях, никога не се е поддавал на духовен разпад или пък на мистична екзалтация — най-малкото пък на болни или болезнени резигнации, разнищващи ярките личности, когато самотността се разпорежда с душите им като пълновластен стопанин. . .

Днес, когато във връзка с НТР и проблемите на хуманизма излезе на преден план отчуждението и когато ние болезнено и стъписано се втренихме в него — като трън, забит в механизмираните ни пети, като зла въпросителна, настанила се в съзнанието ни, — ние го разглеждаме някак си в един етнически вакуум, плащайки дан на видоизмененията на способния на рецидивирание вулгарен подход. Т. е. разглеждаме го от гледна точка или на социалната, или на индивидуалната психология. Но не вземаме предвид и тъй значимия, огромен факт, че една от причините — понякога и най-главната — е изтъняването на нравствената традиция, кризата на патриархалните връзки между хората, която настъпи като резултат на бурните миграционно-урбанистични процеси. Същите бурни процеси, които се разразиха по време на кооперирането на българското село — една тема, която, както съм писал и друг път по други поводи, няма никога да остарее нито в художествената литература, нито в социологическата есеистика, нито, най-малкото, в съвременните народопсихологически и национално-характерологически изследвания. . .

Ние малко мислим за устойчивите фундаменти на *българщината* и за богатите ѝ измерения, когато разглеждаме, изучаваме, анатемосваме или митологизираме отчуждението. Най-често — последното. А известно е, че нещо, което вече сме митологизирали в нашето съзнание, се поддава най-трудно на анализиране. Има хора, които се кълнат като пред икона на отчуждението — за да бъдат модерни, за да бъдат интересни, за да бъдат загадъчни. Не става дума само за снобските среди — нито за отчаяните лумпени, които в нашето общество са най-шумният източник на национален nihilизъм. А и за претенциозните полуинтелигенти, които си въобразяват, че прикриват зад станиоловите етикети на своето позърство на тема „отчуждение“ (те казват по правило „алиенация“ — струва им се, че чуждицата стои тук най-добре, което си е в логиката на домораслото им митотворчество) неумението си да се ориентират в разнопосочните ветрове на своята съвременност.

Българщината — така богата на съвременни измерения, така романтична с древните си науки, така гъвкава, когато ни разказва как народът ни е преодолявал робства или други затруднения, не нагаждайки се, а обръщайки неблагоприятните обстоятелства в своя полза — тази българщина не може да не се намеси и когато се анализира или когато се води борба срещу отчуждението. Аз не говоря тук нито за модата на коренотърсачеството, нито за самото коренотърсачество, което до едно време привличаше духовете с екзотичните краски на войнствуващия си традиционализъм, дотогава, докато се изроди в оперетъчно селянофилство. А за нещо много по-важно, много по-вдъхновено и много по-трудно: за усета към модерните линии на българщината, за опората върху най-актуализираните се в даден момент нейни традиционни ценности. Както и за умението самите ние да ги актуализираме, когато се видим натясно в нашата преломна епоха на научно-техническа революция, която удари остро по националната самобитност на много народи и поради такива обратни процеси, които още веднъж ни карат да се замислим над националния инстинкт за самосъхранение, който в нашия си вариант често е предавал нови и загадъчни за днешното нравствено зрение пулсации на българщината. . .

Сега нека се върнем отново на драмата на ръководителите на революционните процеси след Девети септември — и по-конкретно на кооперирането. Казахме, че те имат зад гърба си едно десетилетие на нечувана деформация на българщината — с всичките ѝ безкрайни измерения. Отявлена спекулация със свещени народни чаяния, примитивно, казионно патриотарство, което с тенесиените си звънове отеква от фелд-

фебелските викове на царската казарма до речите на буржоазните политици; националистически изстъпления, които обявяват един от Династията на Кобургите за „цар-обединител“ и какъв ли не още и присвояват и Отечеството, и любовта на народа към него за своя, както те си мислят, пожизнена собственост. . . Тук не можем да отминем и манипулации на един монарх с последните от Берлинския договор — в името на династическите си интереси, които чудесно се покриват с интересите на новите „мечтатели“ за Солунската митница — с една дума: цялата отвратителна реалност на монархофашистката диктатура, насочена с всичките си остриета срещу комунистите и другите прогресивни хора. Действащите патриоти в навечерието на третата национална катастрофа, чиято велика заслуга си остава нейното избягване! . .

Но ръководителите на революционния процес след Девети септември имат и едно десетилетие на подготовка за Социалистическата революция, което излъчва класици като Никола Валцаров и Георги Караславов, чиято увличаща духа социалност в оная епоха е коректив на волната или неволна спекулация със замръзналата, със застиналата, с бездиханната, с безветрената, с безвременната представа за българщината. . . Най-неисторичната представа за най-историчното явление — динамично, бързо реагиращо на гласците на живота, способно да се самообновява. . .

Когато говорим за ръководителите на революционните процеси непосредствено след Девети септември и през 50-те години — период, наричан още „полагане основите на социализма“, — ние, разбира се, не трябва да се поддаваме на примитивно уеднаквяване. Неслучайно в художествената литература има такова голямо разнообразие от човешки характери, действали или изявили се през тази преломна не само за българското село, а и въобще за България епоха. Нас ни интересуват в случая „контурите само“, както се е изразил по друг повод Никола Валцаров. А ни интересува (съвсем съзнателно!) само тази графична представа, преди да навлезем в детайлите (образите-детайли към тази епоха. При мащабното изображение детайлът напусна зоната си на доизкусурител на изображението или на елемент от стилистиката на дадена творба и зазвучава чрез някой образ-детайл като оцветител на панорамния поглед върху отминалото с неговите страсти и конфликти, с неговите мъчителни противоречия и раздвоеност, които после времето смекчава — а понякога и примирява).

Струва ми се, че няма да сгрешим, ако отбележим, че всички те непосредствено след Девети септември или отреагирват, или имат комплекс за отреагиране, или носят в подсъзнанието си мъчителни натрупвания от предното десетилетие, на което рано или късно трябва да отреагират, за да намерят не само душевно, не само нравствено, а и гражданско равновесие. Ако ние днес с лекота разсъждаваме за криволиците на националната съдба и отражението върху нея на могъщите социално-класови фактори, те са преживели тези криволици. Те са били на крачка от пропастта, те, горешите патриоти и българите с главна буква, са били анатемосвани като „чужди оръдия“ и „болшевишки агенти“ не заради нещо друго, не защото на ситите господа им е била домиляла толкова България, а заради новата им социална програма, заради комунистическите им идеали. . .

Когато отреагирваш на ексцесиите на една отминала епоха, ти се поддаваш на крайности, които днес, от дистанцията на времето, личат с графична яснота. Това е толкова човешко, колкото и мотивирано от социалната психология. Още повече, че врагът — реален, конкретен, озлобен, е мобилизирал под бялото си знаме (иначе — уж под трибагреника!) всичко, което може да бъде мобилизирано, защото и той съзнава, че „... бой последен е този“. Барикадата личи ясно. А синорите, които се разорават, остават завинаги следи в душите на изстрадалите хора.

Крайностите в случая се изразяват в подценяване на народните традиции и в мнителното отношение към стопанския гений на българина, към неговата кръвна връзка със земята (в по-общ план — с природата, както ще стане много по-късно ясно, когато се наруши хармонията човек—животно—природа и отчуждението започне да създава ценности вакууми в опустошените, в корабокрушенските души на довчерашните ридари на парчето земя).

Тук ние разсъждаваме за Отреагирване — по-късно ще се спрем на епохата на 50-те години, на кратко траялия по години, но довел до големи опустошения и в народопсихологическата област култ към личността. Много увлечения от предното десетилетие, много корекции на гръмогласното патриотарство, много уместни разобличения на чорбаджийския традиционализъм и консерватизъм, които се вземат на въоръжение от опозицията и т. н. — много от тия елементи на едно изправяне на исторически деформации в областта на българщината тогава, през 50-те години, се натикват в един сектантски „праволинеен“ калъп и пораждат деформации в противоположна посока. И с едните, и с другите се справи априлската линия — класовопартийна, ленинска, антидогматична, с амбицията да изработи стратегическите контури на националното своеобразие на литературата — и на културата въобще — и с щастливото им реализиране: стъпка по стъпка, етап по етап. . .

Днес, когато така много обичаме да говорим за националната памет — и за паметта към миналото изобщо, — трябва по-често да припомняме тези факти, за да разпознаваме в своята наистина динамична съвременност рецидивирането, преиздаването или гротескното понякога прераждане на явления, за които сме били абсолютно сигурни, че са останали в миналото. . . Патриотарството или националният нихилизъм, застиналия традиционализъм или съмнителното „новаторство“, което, без да държи сметка за народните ни, за българските ни, за издържалите проверката на вековете ни традиции, често пъти се сили да започне на голо поле някое съмнително „духовно“ строителство. . .

Мисля, че за да си изясним огромната историческа инерция на всички тия процеси в сферата на националния дух — тайнствена, но нямаща нищо общо с мистичните екзалтации; трайна, но нямаща нищо общо с аполитичната, безвременна застоялост, — ние трябва много често да се връщаме към първите глътки свобода, които един народ никога не забравя. Независимо от следващите — те може да са били всякакви: и поизобилни, и по-пълни, и по-насищащи, но не са могли да бъдат само едно: да бъдат първите, деветосептемврийските глътки свобода!

Тогава е повече от нормално всички да мислят, че животът започва съвсем на чисто, съвсем на ново — и наистина, това е така: отваря се нова страница в националната история. Но ще дойде време — горе-долу след едно десетилетие и половина — всички участници в зашеметяващите деветосептемврийски процеси да отгърнат отново тази първа страница и да попълнят *някои нейни бели полета*. Не за да ерозира революционния дух на тия незабравими години, а за да го задълбочат и да му придадат още по-мощабни, наистина национални измерения. Социалистическата революция не е един преврат, обикновена смяна на властта, каквато примитивна представа за нея имат у нас дори учениците от началните класове — но каквато представа не е чужда на експлоататорските класи, на които предстои също да си отидат един ден, някои — и в обозримото бъдеще. Революцията е процес, чиито тласъци и ние днес, новите поколения, нейните *отговорни* рожби, усещаме да ни откъсват от застоя и рутината, от закъстелялото, привычно мислене, от удобните догматични представи за реалностите и развитието на нашето общество и да ни подтикват да мислим, но и да действваме; да действваме, но и да мислим революционно.

За кои бели полета става дума?

Не само за тематичните, които литературата най-бързо и най-лесно сравнително (но не и най-примитивно и буквално) попълва. А за ония проблемни, развойни, традиционни линии, които са гръбнактъ на българщината и които са били разхлабени по време на най-бурния социален ентузиазъм. Аз казвам съвсем съзнателно разхлабени — а не прекъснати. Ще изпадне в черногледство, ако дойдем до извода, че по време на първите деветосептемврийски години, кооперирането и култа към личността — следващи едно след друго, застъпващи и преплитащи се — тия традиционни линии са били прекъснати. Това не отговаря на действителността. Една такава нелепа представа (нелепа исторично и социално) не само омаловажава, но и безкрайно подценява способ-

ността на националния дух да се самосъхранява, способността на българщината да мени външния си, често и героически-театрален облик, но да си остава по същество неизменна. Но не застинала — отново напомням това, тъй като при изправянето на нихилистичните деформации след Априлския пленум, особено през по-късните, 70-те години, някои изпадат в грешката да сеят именно такава представа за народопсихологията. Впрочем тук не става дума за грешка, нито дори и за неправилно изграден или придобит възглед, а по-скоро за безредно и безразборно заимстване на идеи, внушения и възгледи с народопсихологичен характер от Досоциалистическия период; за кокетиране с неоконсервативни „възгледи“ в 70-те години, когато са позанемарени принципите за класовопартийния критерий при подхода към ценностите на миналото — особено що се отнася до ония, от които е изградено националното своеобразие. Ценности, които именно класовопартийният подход прави да заблестят в първичната си, в народностната си, в най-ярката си за съвременника светлина. . .

Отреагирането на периода на зловредното буржоазно патриотарство, което в някои моменти взема и малко комични форми, но без те да се разкриват в зла социална гротеска, няма нищо общо, мисля, със сектантския, с тесногърдното, с осъзнато догматичното или просто с догматичното отношение към българщината — към традиции и народопсихология, към национален характер и патриотична позиция, която като всяка позиция винаги влиза в конфликт — най-често с националния нихилизъм. Според тия неизживени сектантски възгледи народопсихологията е нещо съмнително и тя не само че няма нищо общо със социалната психология, но последната е единствената и най-важна величина, определяща индивидуалната. Казвам неизживени, тъй като от време на време те излизат на повърхността — особено тогава, когато народопсихологията започне да се тълкува извън времето, аполитично, във вакуума (измислен) на социалните процеси. Според същия начин на мислене, който иначе за беда си има „железните“ закономерности, важен е само и единствено „интернационализмът“ — а патриотизмът, особено когато е подложен на буржоазна, на казионна спекулация, е бивал или величина от втора категория, или величина от по-малко важна категория, или направо е бивал изравняван с буржоазния национализъм и егоцентризм. Невероятно, но факт, както се казва в разговорната реч за подобни конфузии „схващания“. За същите хора — иначе с голямо самочувствие на „интернационалисти“, а всъщност упорито работещи за компрометирането на този велик принцип за общуване между народите — традициите са нещо демоде, спирачки на прогреса, убежище на невежеството и реакционността на епохите. От това, че някои естествувачи хора издигат чудака, тъмната, примитивна душа за идеал и бият от тая платформа против героичното, същите сектанти са склонни да смятат, че традицията е развѣдник на тъмните души, на духовния примитивизъм и агресивното невежество. По-нататък. За тия хора Селото въобще — и по-специално българското село — било социалната база на диктатури от всякакъв род, навежда се дори и за това, че фашизмът добре е експлоатирал селската изостаналост. . .

Както забелязваме, от много полуистини, от много действителни факти и явления на действителността, сектантската представа за традициите, народопсихологията, националния характер и патриотичната позиция изгражда цялостни „теории“ и теорийки, ставайки жертва на същите митически чудовища, които тя е сътворила и грубо започавайки вдъхновения смисъл на Живота — в това число и на българския живот в навечерието и след Социалистическата революция — по-конкретно в периода на култа.

Акцентувам върху това, тъй като тези фразантни сектантски възгледи, които след Априлския пленум, естествено, се изявяват в много по-смекчен и завоалиран вид, превъзходно обслужват ония наши „мислители“, за които народопсихологията стои извън времето и пространството; за които националният характер е изконна, на границата с митологичното, често и с мистична окраска величина; за които българщината е нещо като завещана религия на националния дух; за които „интернационализмът“ е или неясна, или второстепенна величина и които величат котловинната изолираност в епохата на НТР като гаранция за националната ни самобитност. . . За същите тия хора

Чудакът е героят на народа, а народността се носи от най-изостаналите, от нравстве и най-недоразвитите (уж „непокаварени“ от Цивилизацията!) хора, от същите тъмни души, които самият народ е преодолявал в неспирните си националноосвободителни и социално-класови борби. . . Същите „примитиви“, които са ставали наемници на реакцията — в това число и на фашизма с отвратителното му, кошунствено патриотство! . . .

Двете крайности така „добре“ се обслужват, че често ставаме свидетели на „дискусии“ или направо на дискусии, в които или се прелива от пусто в празно, или пък развитието на литературно-социологичната мисъл често пъти се връща назад. Не само защото главните „аргументи“ често са „догматик“ — срещу „примитивист“, или „сектант“ срещу „котловинник“, но и защото има хора, които са се сраснали с двете крайности, направили са име, тъй да се каже, експлоатирайки ги, и вече не са способни на преоценки. Преоценката е дело сериозно, по силата само на ярки личности, тя може да ти наложи да прецениш заблудите на едно особено нещо, наречено човешки живот, което не може нито да започне отначало, нито на чисто. . . Нито без грешки. . .

Най-разпространеният аргумент в тия тлеещи дискусии е, както казахме, или квалификацията, или анатемосването, или пък примитивизирането, съзнателното примитивизиране на становището на опонента, който от своя страна се чувства задължен да стори същото. . .

Но нека оставим настрана тия полемки и отново се върнем на сектантските разбирания, възтържествували в края на кооперирането, по време на култа, и извършили такива опустошения, че и днес ни е тъжно, когато си спомним за тоя период. Не говоря за човешки, а за духовни жертви — въпреки че, както казах, народната нравственост има това велико качество да се самосъхранява и самообновява, нагаждайки се към обстоятелствата и „намирайки общ език“ със социалната психология. Сравнително устойчива, с изкристализирали през вековете ясни линии и критерии за щастието и смисъла на живота; за семейството като противоядие на самотността; за родовата привързаност като гарант срещу злите ветрове на съществуването; за родното място (независимо дали е град, градче, село, селце или махала) като опора срещу космополитните вихри на епохата и като лоно, което отглежда, култивира, развъжда и съхранява любовта към Отечеството; народната нравственост в този смисъл, както казахме, няма нищо общо с пустоцветията на социалните вакууми. Нито пък нейната сравнителна устойчивост трябва да се бърка с мрачния традиционализъм, с консервативната воинственост и ожесточеност при среща с новото — явления, които свързваме в социално-психологическо отношение с платформата на социално-класовите сили, които са от вчерашния ден в дадена съвременност. Независимо дали властта е в техни ръце, или не. И които с наистина ожесточена, атаквистична едва ли не поривност се стремят да оковат новите схващания, да замразят развитието — или, най-малкото, опирайки се на инерцията на вчерашния ден, да забравят колкото се може повече изгрева на дадена нова епоха. Мрачен традиционализъм, фанатичен, слеп — но невинаги. Често пъти — осъзнат, концепционален, подвизаващ се и под познатия девиз „да се направят такива промени, продиктувани от живота, но така, че нищо да не се промени“, т. е. всичко да си продължи по старому — независимо от понякога пищните исторически труфила, които така имитират прогресивни веяния. . .

Когато заострим полюсите, ние по-ясно, по-графично, по-релефно дори разчитаме съкровения смисъл на нещата. Примирияме се със съществуването в миналото на феномени, които днес ни се струват или мрачен, или комичен, или най-малкото схематично конструиран парадокс. Именно така ще си обясним в частност през епохата на кооперирането — особено през 50-те години — тържеството на вулгарното, сектантско в класическия смисъл на думата, зловердно и пакостно отношение към народните традиции и целия комплекс около тях, върху който разсъждаваме. И, от друга страна, чорбаджийският традиционализъм, който по едно време напуска границите на селската мера и става национална платформа на Опозицията, — или на аполитичните, тъмни

души, наричани тогава подкулачници, които стават жертва на демагогията на реакцията с Родното. Но само с него ли? Едва ли — а нивичката, кравичката, малката собственост с голямата си, патологична власт над душите. . . Но за това — по-късно.

Както казах, за сектантите през тоя доаприлски период след Девети септември — особено за догматиците от 50-те години, на които, както знаем от литературата, всичко им е било ясно с изключение на едно: че и „най-гениалният“ човек не може да окове живия живот във формулите си — всичко, свързано с традициите, намирихва на реакционност. Мнителни и мрачни в подозренията си, често пъти или користоно, или по душа свръхбдителни „да не би да стане нещо“ и частнособственическата, дребнобуржоазна стихия да спъне революционния процес, вулгаризиращи така „нештата от живота“, че и днес ни учудват с класическите си модели на вулгарно социологизуване при подхода към възможно най-сложния процес, преживяван от нашето село в частност — и от нашата нация въобще (неслучайно стихотворението на Пеньо Пенев звучи с такава трагическа интонация — „Потомци, едва ли ще узнайте вий/ когато се наливаха основите, какъв живот живяхме ний“, едно стихотворение, което по оптимистическата си трагика се родее с „История“ на Н. Вапцаров), догматиците в 50-те години много обичат да се позовават на историята, която щяла да оправдае делата им. А те са: жертване на малкия принцип на човешината заради криворазбраната Идея, която в представите им не е в хармония, а в конфликт с малките, с трудовете хора — особено със селяните, влюбени в парчето земя; целите оправдавали средствата и т. н., и т. н. — в това число и данък за мляко върху вол и какви ли не неслепости, които за простите хора от народа са звучали с непоносим цинизъм. Учудва ни днес с каква фамилиарност тези сектанти и догматици, които Априлската линия на партията изхвърли с принципиалност настрана от магистралата на националното нравствено-социално развитие, са общували с историята. Грандомани, помпозни и натруфени със словесни обрати, които днес ни размиват искрено, те са живеели едва ли не със самочувствието, че имат запазено място в театъра на историята — и то не другаде, а в неговата най-представителна, президиумна ложа. Най-съмнителното от всички съмнителни неща в крайно съмнителната за тях селска душа е била *любоета към земята, животното, природата*; към простите и безхитростни начала на съществуването; към свещените като парчето хляб тайни на живота, от които поклъва щастието на човека. Към неговата *трудова* душевност, към стопанския му гений, към умението му да надхитрява природните стихии — и да се сражава героично с анонимните според наивните представи стихии на съществуването.

Тук ние не говорим за ония честни рицари на новото, които са допускали грешки, въввлечени в инерцията на глобалното погрешно отношение към традиционната народна нравственост, неминуемо свързана дотогава с обичаи към Земята, Животното, Природата и т. н. Нека това да е било само едно мизерно парче земя, заради което Марьола е отровила снаха си и убила човека у себе си, разкривайки пред обществото в края на 30-те години какви чудовищни деформации са настъпили в родово-патриархалната нравственост под влияние на Имота и Имотното чувство, на частнособственическата психика и морал, на които нашият народ дава сражение през Кооперативната епоха. Т. е. само едно десетилетие след написване на класическото произведение „Татул“ на Георги Караславов. . . Ние говорим тук за книжните души от догматическите върхове на властта, които не са се церемонили много-много тогава, когато въздесещата история е искала сто пъти да се мери и веднъж да се реже; които са разсъждавали наедро, наедро, пращайки нюансите, детайлите, дребните наглед нещица, които изграждат облика на една епоха, по дяволите — както те са си въобразявали. . .

Някой беше изпратен нанстина по дяволите от историята, но това не беше трудната душевност на народа ни и неговата почти религиозна обич към Земята, нито пък традициите му, а книжните души, които обичаха толкова да натикват сложностите на Живота в една формула и след това да ѝ се кланят като идолопоклонници; сами вярвайки в митовите, които са създавали, за да се избавят от главоломни размисли

за дребните препъни-камъни на развитието, които винаги са обръщали колата на она, който се размине със Живота. . .

Един от лозунгите, който бива издигнат след Априлския пленум и който не е адресиран нито само към писателите, нито само към интелигенцията (книжните души през култа я наричат „гнила“), а към всички, които искат да отворят широко път на новото, вграждайки се в основите му с грешките и противоречията си, с „Повече сред народа, по-близо до живота“. Друг: „Където народът — там и ние“ — изречен неслучайно пред младежка, студентска аудитория. Тези лозунги не само кореспондират с лозунга на полагането на основите на социализма „Ние строим пътя — пътят строи нас“, но го издигат на нов етап, чрез настоячивото внушение за приемственост на поколенията, което идва да смени книжното изкопаване на пропасти между тях, в които се развъждат бацилите на нихилистичното отношение към народните нравствени традиции. . . Нихилистично отношение и към революционните ценности и добродетели на националноосвободителните и социално-класовите, антифашистките борби.

Да не се разминаваме с живота, да не опростяваме сложностите му, да не тълкуваме буквалистично правилните постановки, да не вулгаризираме връзките и взаимозависимостите на социалната и народната психология, да не примитивизираме великото тайнство, в чийто климат се осъществява приемствеността между традиция и новаторство и, най-важното, да не забравяме за универсалността на класово-партийния подход и критерий, които нямат никаква вина заради бездарното им провеждане или опростенческо тълкуване — струва ми се, че това непрекъснато ни напомня априлската, ленинската линия. Напомнят ни го горчивите уроци на сектантско-догматичното, осъзнато или неосъзнато, волно или неволно отношение към традицията през епохата на 50-те години. . .

Нека не я ругаем, нека не изтъкваме само кусурите ѝ, нека не я приемаме за пропаст между две епохи — защото ще изпаднем в същото нихилистично отношение към миналото, което в някои моменти е било патосът на ония страшни с неизвестността си за обикновения трудов човек и безкрайно трудни за комуниста ръководител години. . . Годините на първите стъпки, на първите пориви, на първите грешки — и на първите, най-сладостни победи, когато тежесетата уреждаха богати общоселски трапези на Девети септември, дошли най-после след стотинковия трудов ден. . . След недоимъка, нищетата, духовния примитивизъм, който пораждаше Юрталановският култ към Имота. . .

Сега нека след тая мъчителна екскурзия из догматичното „наследство“ — и по-конкретно из неговото подценяване на народната правственост и объркването на ценностната ѝ система с дребнобуржоазната стихия или с частнособственическата психика и морал — се върнем отново на интересувания ни въпрос за българщината и интернационалните веяния на новата, на социалистическата епоха, които я издигнаха на нов етап. Така те позволиха да се преоцени завареното, наследеното; нито един бисер да не се обрече на забрава — или най-малкото на помръкване. Да се направи отговорна национална номенклатура на традиционната ценностна система, която, бидейки воин на националната самобитност в ядрената епоха, в епохата на НТР, да бъде пригодена да служи на българина в идващите нови времена така гъвкаво и така сигурно, както едно време. . . Както в дядовско време. . . Т. е. да придобие модерни, социалистически измерения (има ли нещо по-модерно днес в преломната ни епоха от реалностите на социалистическия свят?), като съхрани същината си. Или по-скоро като се поучи от простия трудов, български човек, как се съхранява тази съкровена същност. Да си спомним една аксиома, върху която не така често, както отговаря мащабната ѝ дълбочина, размишляваме: национална по форма, социалистическа по съдържание. Става дума за културата, но има ли нещо по-близо до народната душевност от нея? Трябва да виждаме в своята съвременност кълнове на новото — на новия човек, на новите черти на народната душевност, на приноса на работническата класа в съкровищницата на националния дух. Там, където има

много ценности; там, където има много завещани от времето конфликти и противоречия; там, където има много добри подбуди и малко всеобщи съгласия — все вършени от българи, но получили своето засилено или занижено съдържание с оглед на това, дали са били в съгласие със социалното новаторство на епохата си; дали са били в съгласие с народните въжелания; дали ли са своя дял и принос за обогатяване на българщината, или, напротив, с надутата си помпозност са посягали на съкровената ѝ същина. . .

Поразителен, но съвсем не нелогичен!, факт е, че от някои възрожденски родове по-нататък, през десетилетията на буржоазния период, са излезли българи и „българи“, хора с различни социални идеали, които, когато времето е очертавало противоречията си с червената линия на барикадата, са се оказвали от двете, от противоположните, от стрелящите една срещу друга нейни страни. . .

Този, който, разсъждавайки за националното своеобразие на литературата — и въобще на културата — особено върху оная, която се създава днес, но е посветена на миналото (ние неслучайно го наричаме героично — обективен факт е, че героиката е основна ценност на обемната българщина), не трябва нито за миг да забравя нито че изобразява друга действителност, нито че става дума за действителност, раздирана от класови противоречия, които в нашия, българския вариант на кървавия европейски театър са били едни от най-кървавите в екстремните моменти.

Много „горещи патриоти“ поради социална и мирогледна незрялост са ставали жертва в съдбоносни моменти на буржоазното патриотарство и с националистическа екзалтация са се нахвърляли върху българите, които тогава вече чертаят пунктираната линия на бъдеща социалистическа България. Някои стигат дори до изстъпления, когато се изявяват като оръдия на реакцията. Когато се загуби приоритетът на социалното над националното, тогава именно настъпват деформациите на патриотическите чувства, за които става дума по-горе. И няма сила на света, която да спаси от валика на историята ония „горещи глави“, чиято разпаленост ги прави волни или неволни слуги на реакцията. Тук не става дума за една разпространена драма на историческите герои, когато те стават жертва на конфликта личност и национални събития, когато не намерят място средсилите, чертаещи победната линия на националната съдба. За тях също не могат да се намерят никога оправдания — грешките им са от порядъка на непростимите, вината им е мащабна — и наказанието: позор завинаги. Една такава драма на исторически герой има в романа на Слав Хр. Караславов „Залезът на Иванко“, където чрез повторно съдене на убиеца на Асеня — сега пред една по-друга аудитория в сравнение с възрожденската — авторът отново доказва, че Вината на Иванко е от непростимите. И предупреждава в същото време своя съвременник, че извърши ли грях спрямо родината, никакви оправдания, никакви вайкания и самобичувания, никакви подвизи дори в нейно име не могат да го изкупят. . .

Има и една обратна драма — нека се спрем за малко върху нея, преди да се върнем на Кооперирането, когато поради субективизъм и волунтаризъм, поради прищипване на социалните процеси и дори направо поради размахване камшика на насилието от култовските, книжните всезнайковци се достига до конфликт между традиционните ценности, събърквани с частнособственическата психика и морал, и прогресивната насока на същите тия социални процеси.

Става дума за познатата драма личност и общество, която у нас по време на патриотарски екзалтации се разглежда и като конфликт между личността с напредничави идеали за бъдещето на националната съдба и изостаналото в блатото на елементарните „родолюбиви“ представи общество — или част от него. Именно тогава у нас се е развихряла чорбаджийската спекулация с традиционните ценности — и именно тогава напредничавите умове са направили изчерпателен анализ на частнособственическата психика и морал и са доказали, че тя е убиецът на патриархалната и ценностна система („Снаха“, „Татул“ на Георги Караславов; лириката на Никола Вапцаров. Особено силно е неговото стихотворение за човека, стъпил в погрешност на гнило и умрял като герой благодарение на ония хора, които са го измъкнали от невежествената тъма

на частнособственическата психика и са осветлили душата му с познанието за новите идеали, които ще премахнат престъпните собственически нагони — „Песен за човека“. Ето как социалистическият реалист Никола Вапцаров тълкува драмата на тъмните, примитивните души, ставащи от жертви — герои на историята, когато се срещат с идеите на партията! В противовес на съвременните, нелепи от гледище на развойните процеси веяния за примитива, за чудака, за тъмната душа като бастион на традиционния морал — нещо, което говори и за социален и политически инфантилизъм, и за кодетиране с „вечни“ теми и проблеми, и за насаждане на дребнотемие, което уж било сигурната гаранция, че няма да се изпадне в помпозна „машабност“ и досадна декларативност. Друго объркване бе констатирано, когато се спряхме на деформациите на патриотическото чувство под натиска на патриотарската демагогия, имаща за резултат разминаване с потребностите на националната съдба).

Дали е било приятно на героите комунисти от 20-те, 30-те, и 40-те години, от трите десетилетия на ожесточена и всеотдайна борба срещу монархофашизма да бъдат клеймени като чужди оръдия, предатели и родоотстъпници — за това, че не само са изпреварвали своето общество, не само са осъзнали националните противоречия на Балканите, заложени там от Европейските сили по време най-вече на Берлинския договор, но са сочели и Изхода, Спасението, Социалистическата революция. . . Дали им е било лесно да отстояват интернационализма в епоха на националистическа озвереност, достигаща, както знаем, понякога и до срамни изстъпления? Заради интернационализма си те са били заклеймявани като предатели на интересите на своята собствена нация, като отстъпници от морала на бащите и дедите си, като рожби „на чуждо семе“, които трябва да бъдат изтръгнати с корена си от родната българска пръст, която комунистите са обичали малко повече и малко по-реално от кресливите интересчи — патриотарите. Драмата им е позната на нашата художествена литература и мемоаристика, документалистика и есеистика. Напосоки вземам за пример мемоарите на Цола Драгойчева, патриотичната лирика на Г. Джагаров, израсла върху антифашистките му песни, документално-мемоаристиката на Веселин Андреев и партизанските му песни. . . Напосоки — което не означава: по случаен белег. Нашата художествена литература е толкова богата в това отношение, че трудно може да се намери герой от миналото, изживял сигурно трагично този конфликт на напредничавата личност с тъмната на социалната низина, който да не е намерил достойното си място в нея. Същата тъма, на същата социална низина, която героят комунист освети със самоотвержената си и саможертвена борба. Той я изтръгна от коловозите на историческата инерция и от инертността на примитивното съществуване, отвоюва я от влиянието на официозното „родолюбие“ и я поведе към победните залпове на Деветосептемврийската социалистическа революция. . .

Особено ги е боляло официозните патриотари, когато комунистите са ги разобличавали като национални нихилисти и космополити, като чуждопоклонници с чувство за национална малocenност, което много им се е искало да припишат на нашия скромнен народ — но никогата: народ с чувство за малocenност. Народ, който, както крилато се изразява Иван Вазов, е носил „синила от бича, следи от теглото“, чистил се е от душите, поразени от робската психология, но никогата не е бил нито с робска психология, нито с робски комплекси. . . Народоведението е категорично в едно, струва ми се: че трябва не десет, не сто, а хиляда пъти да се крои, преди да се отреже, преди недостатъците на някои хора, на някои личности или на социални групи и дори класи да бъдат приписани с лека ръка на народа и да бъдат отнесени като черти към националния му характер. Тук нито грешките са простими или допустими, нито „прошките“ са реални и възможни.

Всъщност комунистите са противопоставили своя кристално чист интернационализъм, в чиято сърцевина се е намирала обичта и отбраната на Съветския съюз от световната и домашната реакция, не само на пакостната националистическа манипулация с патриотическите чувства на нашия народ и с вековните му възжеления да бъде обединен, единен и сплотен, но и на буржоазния космополитизъм.

Буржоазният космополитизъм, чиято съвременна вариация е американизмът, естествено се допълва с националния егоизъм — също наследство от „творчеството“ на буржоазията. Това не е парадокс, а напомняне на една банална истина, която може да се илюстрира с десетки примери. Именно буржоазните космополити сеят чувство за национална малочисленост, прославят „гражданина на света“ (оня, с пълния джоб чуждестранна, най-добре доларова, валута), обявяват националната самобитност за досадна черупка и експлоатират екзотиката за своите ерозиращи национални цели. Буржоазният космополитизъм подхранва отчуждението, тъй като идеал му е човекът без корени в която и да е национална пръст — именно той идеализира самотността и я приема като най-естественото състояние на човека. Като синовиним на съществуването, като патологично влечение към нищото на смъртта, което ни се представя също за нещо от порядъка на най-нормалните неща. . .

Нашенските буржоазни космополити, които са редували през Съпротивата срещу фашизма своите патриотарски изстъпления с най-черно отчаяние от народа си и с чуждопоклонничество, много са обичали да кокетират с „изтъненост“, с трансцендентални състояния и влечения, да играят на „висше общество“. Нещо, което е било така оперетъчно и бутафорно, че е получило още тогава определението си като хайлайфно общество — един съвременен прочит на „Танго“ на Г. Караславов, на „Тютюн“ и „Осъдени души“ на Д. Димов ще ни убеди в това само на пръв поглед парадоксално съжителство.

Любопитно ще бъде да изследваме днес противопоставянето на пролетарски интернационализъм и буржоазен космополитизъм. Националната самобитност разцъфтява, традициите укрепват, съхраняват се и се осмислят като противоядие на отпадъчните продукти на НТР, когато зад гърба им стои на стража интернационализмът; и те се ерозират, когато се размахат флагите на космополитизма, които в нашата епоха естествено съжителствуват с митологията на стандарта, с фетишизацията на вещите, с издигането във всеобщ и всемирнен идеал на Удоволствието — независимо как е било постигнато. . . Грешим, когато говорим за *индустриално общество* изобщо, без да държим сметка за социалната му структура. Ако не подходим към нашата преломна епоха от класовопартийни позиции, ние ще се объркаме и ще изпаднем в противоречия, светът и човекът ще ни се сторят тъмни, непознати и непознаваеми величини. . .

Героите комунисти, чийто девиз винаги е бил „Пролетарии от всички страни, съединявайте се“ и чийто химн се нарича не някак друго, а „Интернационала“¹, още в досоциалистическата ера, имайки предвид какво им предстои да вършат, са дали сражения на всичко това, което буржоазията обича да използва, за да замаскира социално-класовите противоречия. Първото, към което са прибегвали имащите власт в кризисни моменти, е било да разпалят чувства на национален егоизъм и изолационизъм. Първото, към което са прибегвали, когато е трябвало още веднъж да продадат интересите на своята нация и да я прикачат към някоя чужда колесница, е било да разпалят чувства на национална малочисленост и на космополитизъм — като нейна алтернатива.

Когато разглеждаме епохата на кооперирането и 50-те години, ние не трябва да забравяме за тия познания на комунистите ръководители на националния социален процес в едно преломно време, определяно и тогава, и сега като време на рушене и градеж, — а епохата, и човекът: като противоречиви до двойственост, до неузнаваемост понякога явления или величини. . .

Като имаме предвид това, както и сектантската инерция още от 30-те години, ние ще можем не само да си обясним някои смущаващи ни неща във взаимоотношенията на патриотизма и интернационализма, на традицията и новаторството, но и да очертаем похълването на оня мощен процес на съхраняване на традиционното и издигането му за знаме в идещите преломни години на НТР, който се развива вече в нови, социалистически условия. При една друга социално-класова и политическа реалност. Ако не проумеем тази принципна разлика от интереса към традиционните

ценности днес — примерно от 30-те години — ние ще се разминем с нагласата на своя съвременник и ще изпаднем в неисторичност при характеристика на целия народопсихологически комплекс, който отнесохме към тъй обемното, съкровищно понятие българщина. Съкровищно — по неговата безкрайна съдържателност, и съкровено — по интимната му тайнственост.

Наистина тайнственост има в това чувство — и то не защото демагозите от всички епохи са умеели да разпалват върху основата му мистични екзалтации. Не и защото в определени периоди масите са го изживявали понякога едва ли не в „религиозни“ форми. А защото то се ражда там, където се ражда любовта — към любима, майка, род, родно място, роден край. За да дойдем до родината. Защото то се изстрадава — и този, който не е платил в един миг от живота си капка кръв за него, в метафоричния и преносния смисъл на думата, той не е могъл да се самоанализира и да се самоопознае докрай, да узнае на какво е способна природата му. Стара истина е, че това чувство се изживява най-силно, когато човек се намира извън своята родина. Нека си спомним свръхпопулярните някога стихове на Адам Мицкевич за родината — че трябва човек да я цени, защото осъзнава колосалната си обвързаност с нея тогава, когато я загуби. . . Да припомним и страданията на класика на патриотичната позиция в нашата литература Иван Вазов, обявен неслучайно още приживе за народен поет!, когато се намира в емиграция в братска за него Русия. Носталгичните му съзерцания раждат „Под игото“. Минал през страданията за родината, съпричастил се с героиката на духа на хъшовете по-рано, той написва и она чуден пасаж от „Немили-недраги“ за тия велики хора, които ходят на брега на Дунава, за да гледат България и да мечтаят да умрат за нея. . . По-късно един от тях, бедният Македонски, е треперел от гласа на грубия писар, когато прозата на буржоазна България безмилостно е натикала героичната му фигура в канцеларията — да я мете, да плаче над възрожденските си идеали и да страда сладостно за хъшовските години на окрили мечти. . .

По каква странна асоциация тук изникна в нашето съзнание Иван Вазов? Защо сме готови да си спомним и за Димитър Талев — новият класик на патриотичното, на националното своеобразие, който плаща такава скъпа цена заради възвисената си българщина, и в тъмните десетилетия на национални катастрофи — и на подготовка на нови национални катастрофи! — по едно време минава от другата страна на барикадата. . . За да се почувства и там самотен, осъзнавайки тъпото патриотарство, националистическата спекулация и бранническата истерика на тия пусти хора, за които си е въобразявал, че вършат всичко в името на обединението на отечеството, в името на сбъдването на „националните идеали“, в името на изправянето на историческите деформации, тръгнали от Берлинския договор и пронизали за столетия напред живата снага на националния дух. Само той ли се чувства самотен, унизен, ударен в най-слабото си място, когато осъзнава какво се крие зад шовинистичната поредна вълна на пакостните балкански буржоазии? . . И какви хора уреждат по бакалски житейските си въпроси, използвайки светлото име на България, хвърляйки прах в очите на патриот-страдалци като Д. Талев?

Тук не споменавам и Иван Вазов, тъй като той става жертва на себе си преди всичко, на патриотичната си възрожденска природа и чак след това на обективните фактори, в друга историческа обстановка. Нека не се наемаме да прогнозираме какво щеше да се случи, каква позиция щеше да заеме той, ако беше останал жив през 30-те години. . . Нека оставим прогнозите, които така често ни изкушават — особено когато мислим за ранната смърт на Христо Ботев или Никола Вапцаров, или на някой друг техен събрат — и да се върнем към реалностите в деформацията на патриотическата позиция на Иван Вазов през определен период. Няма защо да премълчаваме тези „петънца“, те не са в състояние да загрозят светлия му лик, на който се кланя като на икона всеки българин в най-интимните мигове от живота си, когато изживява с тъжни или радостни сълзи патриотически чувства. В развойните процеси Димитър Талев също познава тая деформация. И ние можем да си я обясним не като прини-

звяне личността на такива хора, не като ги обявяваме за наивни и ентусиазирани жертви на иначе мощни националистически компании, не и като ги оправдаваме и амнистираме грешките им, поддавайки се на криворазбрани подбуди. Самопознанието и самоосъзнаването на един народ е най-сигурната гаранция за желязната стабилност на нравствената му ценностна система, която ще рухне в пепелищата, ако не я крепи патриотизмът; онова могъщо влечение към родната пръст, което напразно конструкторите на „примитива“ могат да отнесат към изконните, към тъмните и неясни, към атактичните едва ли не рожби на човешката природа. . .

Именно затова трябва определено да кажем, предпазвайки се от сектантска крайност и вулгарно-социологическо опростенчество, че такива фрапантни провали на ярки творчески личности са доказателство за плодовете на мирогледната и социалната незрялост, за разминаването на народопсихологията със социалната психология в ония души, които са били податливи повече на патриотически екзалтации, отколкото на социално осмисляне на патриотическите си пориви — в тяхната автентичност не трябва никога да се съмняваме. Както и обратно — в ония души, където социалното е обсебвало до фанатизъм личността, е оставало малко място за народопсихологическите внушения и нашепвания — или тях сектантският „разум“ е препращал към „съмнителните“ последици на национализма, за да се избави от мъчителните им среднощни въпросителни. . .

Сигурен съм, че и най-големите сектанти по въпросите на националното своеобразие са имали своите мъчителни среднощни, своите патриотични среднощни, своите традиционалистично среднощни въпросителни. . . Нека не опростяваме тяхната драма, нека не я бъркаме с ентусиазма на спътниците, които са били вечни в нашата история — като се започне от миналото и се достигне до навечерието на Априлския пленум. . .

Тях много добре ги познава и изобразява Димитър Талев — но в позицията му настъпва зрялото равновесие между националното и социалното едва след Девети септември. И ако има автор, за когото да кажем, че се е изявил като класик в нашата литература благодарение на патриотическите уроци на социалистическата революция, то този автор е Димитър Талев. . . Неузнаваемо едностранчив и художествено примитивен в „Усилни години“ — и неузнаваемо сложен и художествено блестящ в „Железният светилник“! За това свидетелствуват дори и отрицателните му образи, представители на гръкоманската лавина, която после става гръкоманска мода, Аврам Немтур и Таки Брашнаров. Мащабността на първия и издребняването на втория в промените се обществено обстоятелства ни дават основание да твърдим, че Димитър Талев е познавал изтънко „богатата“ гама, „богатата“ на вариации типология на националните нихилисти. . . Но той се домогва до прозренията си на тънък сърцеводец и блестящ художник едва тогава, когато към вродените си народопсихологически, наистина изстрадани, умения прибавя и социалните прожектори на новата епоха, с която се е разминал едно време, когато е зрела, за да се сроди завинаги с нея тогава, когато зарите ѝ са засияли над измъчената му родина.

Не искам да бъда разбран погрешно — че заострям полюсите, че противопоставям социалното на националното, социалната на народопсихологията. Съвсем съзнателно се стремя да намеря техните пресечни точки — защото те са съществували в живота и този, който се е разминавал с тях, се е обричал на едностранчивост.

По-горе стана дума за сектантското отношение към традиции, народна нравственост и подценяване на патриотизма за сметка на „интернационализма“, който в случая кавичкосвам, защото е бил лъжеинтернационализъм и волю или неволю е посявал семената на нихилизма. Особено що се отнася до кооперирането и до епохата на 50-те години, епохата на култа. . . От друга страна, също съвсем съзнателно напомням за онова пагубно мислене — поведение от досоциалистическата ера, за което националното често пъти е демагогско покривало на социалните борби и контрасти или просто обсебва личността до болестна екзалтация и не оставя място за корективите на живота. . . Самият ни живот, родната ни история, родната ни художествена литература

ни дават изобилно факти, които недвусмислено свидетелствуват за заострянето на плюсите — най-вече в екстремни, кризисни моменти от съдбата на нацията. . .

И особено когато става дума за исторически разходки като нашата, които непрекъснато ни натрапват мисълта за чудовищната неправда на Берлинския договор, която ляга като мрачна сянка върху следващите десетилетия на България, напомня непрекъснато за нерешени възрожденски проблеми на една нация, чието социално развитие е тъй ускорено, че тя първа встáva против фашизма — и чиито управляващи кръгове едни от първите в света установяват открита монархофашистка диктатура. Берлинският договор — един богат арсенал, където управляващите винаги могат да посегнат за аргументи, когато властта им се разклати от социалните стихии. . . Да обясня класовата борба за разединяваща нацията тогава, когато тя има да изправя деформациите, когато тя има, за кой ли пореден път!, да лекува раните от пораженията си. . . Класовата борба, разбира се, като обективно съществуващ извор на енергия въобще не се е интересувала от националистическите манипулации, целящи да скрият господството на една във висша степен некадърна експлоататорска класа като нашата буржоазия, която именно проиграла всички шансове, давани ѝ от историята за коригиране поне на част от последствията на Берлинския договор. . . Нейната некадърност в крайна сметка става първопричината за раждането на македонизма — независимо от сектантските веяния на времето, които му дават по едно време зелена улица. . . Защото — и това го разкрива цялата ни литература за Съпротивата — няма по-удачен начин да подготвиш почвата за тая безобразна и грозна изява на националния нихилизъм освен чрез проглушаване ушите на цял един народ с казионни патриотарски бръщолечения.

И когато казах, че именно там трябва да търсим обективната почва за сектантски пренебрежителното, или за сектантски мнителното или дори за сектантски високомерното отношение към проблемите на националното своеобразие, аз се ръководех именно от тия уроци на нашата история, намерила място в литературата ни.

Това ние, днешните разпалени критици на миналото и особено на епохата на кооперирането и на 50-те години, невинаги оценяваме правилно. Не се застъпвам за дозиране на пропорциите — а за обективна вярност на фактите. За упорито и безпристрастно търсене на генезиса на ония явления, които са от категорията на съдбоносните и чието обяснение може да се направи също чрез съдбоносна откровеност. Но нека спрем дотук, защото има опасност да се поддадем на някоя хлъзгава инерция и да започнем да оневиняваме сега пък тия, които издигат за основен инструмент на прогреса Насилието („Доброволността“) и стигат по време на кооперирането до ерозиране на народните нравствени традиции. . . Оставят наследство, което Априлската линия лекува вече 30 години! Това е едно минало, чиито травми отдавна са зазелнали, но следите, „дупките“, както се изразява героят на „Небето на Велека“ на Дико Фучеджиев, личат в душите — особено на онова поколение на полагаането на основите. . .

Като всеки процес — особено така сложен като кооперирането, който привлича вниманието ни — и той има своите нюанси, своите искрени и честни в заблужденията си и своите спекулативно-кариеристични спътници. Всъщност тези, които „преиграват“ и митологизират насилието, „принудата“, както те се изразяват, и които така обичат да се позовават тогава на историята, която щяла един ден да оправдае прибързаната им дейност в една тъй сложна и противоречива обстановка, са именно тия карьеристично-спекулативни спътници, които народът веднага назовава „бояджии“. Един техен образ-обобщение се намира в творчеството на Йордан Радичков — Ара-ламби, който открива, че „араламбеното му е майката“ и че колкото по-ураджийски се държиш в мътните времена, толкова по-голяма изгода можеш да извлечеш за себе си.

В светлината на тия размисли изпъква с особена сила корекцията, която направи Априлският пленум от 1956 г. Това, което в смътното и смутно десетилетие на 50-те години е изглеждало или неосъществимо, или осъдително дори като намерение, беше извършено с лекота — тъй като самата действителност го беше жадувала.

В най-едри линии след Априлския пленум се извършва следното — казвам в най-едри линии, за да изпъкне проблематиката с графична яснота, а не да дам материал

за опростителски тълкувания на тези колкото плодonoсни, толкова и сложни и противоречиви десетилетия. Патриотизмът зазвучава реално, силно, понякога и екзалтирано — без носителите му да страдат от комплекса, че ще прекалят и ще отидат в другата крайност — знае се каква. Националният нихилизъм се заклеймява едно и се открива навсякъде, където се е прикрил — нерядко и под гръмка лява фразеология за „солидарност“ и „интернационализъм“. Самият интернационализъм, имайки зад гърба си така реалните и точни измерения на патриотизма, придобива плът и кръв, осъзнава се като характерологична черта на социалистическия съвременник — и като определяща, на нашия национален характер. Разобличава се македонизмът и се охарактеризирва като най-зловредна изява на националния нихилизъм — пробива си път идеята за борбите и страданията на македонските българи като славна страница в нашата родна история. Народопсихологията и националният характер придобиват своите права — особено силно въздействуват страниците на открития за втори интелектуален живот наш народофилософ Иван Хаджийски.

Днешното ни време — време на синтеза, на уравновесяване на тенденциите, на свободно и непринудено допълване на народопсихологическия анализ със социален и на социално-психологическия — с народопсихологическия, ни дава възможност за максимално вярна и точна характеристика на нашето културно, на нашето литературно развитие. Този синтез ни предпазва от догматичната инерция да охарактеризираме веднъж завинаги понятия като патриотизъм и интернационализъм, да ги заковаваме в рамки или да ги стягаме в корсетите на схематичното мислене. Подхождайки към тях от съвременни позиции, ние в същото време се стараем да запазим относителната им трайност и непреходност, да ги облъчваме с народопсихологическите идеи — така, както родното, нашенското ни облъчва с неуловима си радиация от зората на живота, за да остане в душевността ни до гроба.